

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue12, Temmuz/July2024, ss. 397-410.

Geliş Tarihi–Received Date: 02.24.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN AZERBAJCAN'I İSTİLASI

VE ATABEYLER DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

 10.53718/gttad.1442348

 GURBAN HÜSEYNOV*

ÖZ

Hazar Denizi'nin doğusunda, tarihin eski dönemlerinden beri Harezm olarak bilinen bölgeye vali olarak atanan ve Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasının ardından sınırlarını da genişleterek hüküm süren Hârizmşahlar Devleti'nin siyasi ömrü kısa olmuştur. Hükümdar Alâeddin Muhammed, hayatının en büyük siyasi hatasını yaparak tek çatı altında birleşen Moğollar karşısında büyük bir yenilgi almıştır. Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in Moğollara yenilerek kaçmasının ardından Cengiz Han'ın emriyle Cebe, Sebütey ve Tokucar Bahadır komutası altında otuz bin kişiden oluşan bir ordu onu bulup öldürmek için görevlendirilmiştir. Batıya doğru ilerleyen bu ordu karşısına çıkan herkesi öldürmüş ve şehirleri yakıp, yıkip yağmamıştır. Moğol saldırılarından Azerbaycan coğrafyası da nasibini almış ve birçok şehir harabe haline gelmiştir. Cebe ve Sebütey komutasında başlayan Moğol istilası ve orduların Azerbaycan topraklarına girerek yağma hareketlerinde bulunması, bölgede siyasi ve askerî açıdan önemli değişikliklere neden olmamıştır. Bunun da sebebi Azerbaycan topraklarında kısa süreli kalmaları ve kendi ülkelerine geri dönme isteklerinden kaynaklanmıştır. Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in ölümünden sonra başkent Gürgenc'e dönen Celâleddin Mengüberti Moğollarla mücadelede bayrağını babasından devralarak ilk başlarda başarılı bir mücadele sergilemiş olsa da sonrasında Moğol saldırısından kaçarak Hindistan'a gitmiştir. 1224 yılında Hindistan'dan Kirman'a geçen Hârizmşahların son sultanı Celâleddin Mengüberti, buradan Azerbaycan'a ulaştı ve bölgedeki siyasi dağınıklığın yardımıyla kısa süre içerisinde devletini kurarak önemli bir güç haline geldi. Moğol ve Gürcülere karşı kazandığı zaferler, kendisini halkın gözünde kahramanlaştırmaya yetti; ancak Ahlât'ın fethi ve Müslüman yerleşim alanlarını yağmalaması, onun halkın gözünden düşmesine sebep oldu. Cebe ve Sebütey'den farklı olarak Celâleddin Mengüberti Azerbaycan topraklarında uzun vadeli bir yerleşim amaçladığından dolayıdır ki bölgeye gelir gelmez Moğol istilasından zarar görmüş ve harabeye dönmüş şehirleri imar ettirmiş ve bölgede kendi idari sistemini oluşturmuştur. Onun bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin de siyasi varlığı son bularak tarih sahnesinden çekilmiştir. 1141 senesinde Azerbaycan'ın Nahcivan bölgesinde İldeniz tarafından kurulan Atabeyler Devleti veya diğer adıyla İldenizler Devleti, Celâleddin Mengüberti'nin Azerbaycan'ı ele geçirmesi ve son İldeniz hükümdarı Özbek b. El-Pehlivan'ın eşiyle evlenmesiyle birlikte Atabeyler Devleti'nin siyasi varlığı son bulmuştur. 1227 senesinde ezeli düşmanı olan Cengiz Han'ın ölümüyle birlikte adeta boşluğa düşen Celâleddin Mengüberti çeşitli hatalar yaparak kendi sonunu da hazırlamıştır. İlk başlarda Azerbaycan halkının da sevgisini kazanan Celâleddin Mengüberti atadığı memurlarının yaptığı yolsuzluklar nedeniyle Azerbaycan'da isyanlarla uğraşmak zorunda kalmış ve Ögedey Han'ın tahta çıkmasından sonra Baycu ve Çormagun Noyan komutasında gönderilen Moğol ordusu karşısında tutunamayarak Anadolu coğrafyasına kaçmış ve hayatını kaybetmiştir. Bu makalede, onun Azerbaycan bölgesini ele geçirmesi, Atabeyler Devleti'nin son bulması ve bölgede askerî ve siyasi faaliyetlerine kısa bir genel bakış sağlamayı ve bu olayın Azerbaycan tarihi açısından sonuçlarını vurgulamayı amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Hârizmşah, Atabeyler Devleti, Azerbaycan, Celâleddin Mengüberti, Moğollar.

* Dr., Konya/Türkiye, E-Posta: qhuseynov@hotmail.com, [ORCID ID: 0000-0002-3143-1984](https://orcid.org/0000-0002-3143-1984).

CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN AZERBAJCAN'I İSTİLASI VE ATABEYLER DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

THE INVASION OF AZERBAIJAN BY JALAL AD-DİN KHWARAZMSHAH AND THE COLLAPSE OF THE ATABEG STATE

ABSTRACT

Appointed as governor to the region known as Khwarezm since ancient times, east of the Caspian Sea, the political life of the Khwarazmshah State was short-lived despite expanding the state's borders after the dissolution of the Great Seljuk Empire. Its ruler, Ala ad-Din Muhammad, made his greatest political mistake by suffering a major defeat against the united Mongols. After the defeat of Khwarazmshah Ala ad-Din Muhammad, who fled from the Mongols, a force of thirty thousand soldiers, commanded by Cebe, Sebütey, and Tokucar Bahadır under the orders of Genghis Khan, was tasked with finding and killing him. Advancing westward, this army killed anyone in their path, burning, destroying, and looting cities. The Azerbaijani geography also suffered from the Mongol invasions, leaving many cities in ruins. The Mongol invasion, led by Cebe and Sebütey, entering Azerbaijani territories and conducting plundering operations, did not bring significant political and military changes to the region. This was due to their brief stay in Azerbaijani lands and their desire to return to their own countries. After the death of Khwarazmshah Alaeddin Muhammad, Jalal ad-DinMingburnu returned to the capital, Urgench, and initially displayed a successful struggle against the Mongols, inheriting the banner from his father. However, he later escaped to India to avoid the Mongol invasion. The last sultan of Hârizmşahs Celâleddin who went from India to Kirman in 1224, then reached Azerbaijan and had become a major force establishing the own state in a short time with the help of the political mess in the region. He won against the Mongols and Georgians, after these victories, he became a hero in the public eye; but after pillaging of the residential areas of Muslims and conquest of Ahlat, He lost his fame in public eye. Unlike Cebe and Sebütey, Jalal ad-DinMingburnu aimed for long-term settlement in Azerbaijani lands. As soon as he arrived in the region, he worked on rebuilding the cities that had been damaged and turned into ruins by the Mongol invasion. He established his administrative system in the region. With his control over the region, the political existence of the Azerbaijani Atabeg State came to an end as it withdrew from the historical stage. In the year 1141, in the Nakhchivan region of Azerbaijan, the Atabeg State, established by Ildeniz or also known as the Ildegozid State, came to an end with the conquest of Azerbaijan by Jalal ad-Din Mingburnu and the marriage of the last Atabeg ruler, Uzbek ibn El-Pehlivan, to his wife. However, Jalal ad-Din Mingburnu's reign faced challenges, and in 1227 year, he made various mistakes after the death of his perennial enemy, Genghis Khan, leading to his own downfall. Despite initially winning the love of the Azerbaijani people, Jalal ad-DinMingburnu had to deal with uprisings in Azerbaijan due to the corruption of the officials he appointed. Unable to withstand the Mongol army sent under Baycu and Cormagun Noyan after Ogedei Khan ascended the throne, he fled to the Anatolian region and eventually lost his life. This article aims to provide a brief overview of Jalal ad-DinMingburnu's capture of the Azerbaijani region, the end of the Atabeg State, and a glimpse into his military and political activities in the region, emphasizing the consequences of these events in Azerbaijani history.

Keywords: Khwarazmshah, Atabeg State, Azerbaijan, Jalal ad-Din Mingburnu, Mongols.

GİRİŞ

XIII. yüzyılın önemli iki siyasi aktörlerinden biri Hârizmşahlar Devleti¹ diğeri ise Moğollar olmuştur. Hâkim oldukları coğrafyada devletin sınırlarının genişlemesi sonucu komşu olan bu iki devlet ilk başlarda güçlerinin ne olduğunu tam olarak bilemediklerinden dolayıdır ki birbirlerine kuşkulu yaklaşmışlardır. Kendisini doğunun, Sultan Muhammed'i ise batının hükümdarı olarak gören Cengiz Han bir süre karşılıklı gidip gelen elçiler aracılığıyla arayışta bulunmuş ve Hârizmşahlar Devleti'nin gücünü öğrenmeye çalışmıştır. Taraflar arasında gidip gelen elçiler vasıtasıyla iyi bir şekilde başlayan ilişkiler kısa süre zarfında çıkar çatışması sonucunda askeri zemine taşınmış ve tarafların birbiriyle savaşmasıyla sonuçlanmıştır. Otrar olayı sonrasında iki devlet arasındaki bağlar iyice gerilmiş ve Cengiz Han, Hârizmşahlar üzerine yürümüştür. Bu savaşta her ne kadar Hârizmşahlar Devleti yenilmiş olsa da bunun sonucu tüm dünyayı etkilemiştir. Sultan Muhammed'in yenilmesi ile Cengiz Han'ın

¹ Hârizmşahlar tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000; Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar (Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014; Mehmet Fuad Köprülüzade, "Notlar ve Vesikalar: Harezmsahlar Tarihine Ait", *Türkiyat Mecmuası*, S. 1, İstanbul 1925, ss. 251-254; Abdülkerim Özaydın, "Hârezmsahlar Devleti", *Türkler*, C. IV. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 883-896; Aydın Taneri, *Celâli'd-din Harizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977; Abdulkadir Erdoğan, *Harezmsahlar İmparatorluğu'nda Askeri Teşkilat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004; Gülseren Dursun, *Harizmşahlar Devleti'nde İlimi Hayat (1097-1231)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015; Meryem Doygun, *Harezmsahlar-Moğol Münasebetleri ve Harezmsahlar Devletinin İnkırazı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019.

karşısında durabilecek bir güç olmadığındandır ki çok hızlı bir şekilde batıya doğru istilalar yayılmıştır. Moğollara karşı başarısız savaş stratejisi uygulayan Hârizmşahlar, izledikleri bu strateji sonucunda devletin de sonunu getirmişlerdir. Batıya doğru kaçarak kurtulmayı amaçlayan Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in peşinden Cengiz Han'ın emriyle Cebe, Sebütey ve Tokucar Bahadır² komutası altında otuz bin kişiden oluşan bir ordu gönderilmiştir.³ İbnü'l-Esir bu orduyu "el Muğarribbe" yani "batıya gidenler" olarak nitelendirirken yine İslam dünyasında karışıklıklar çıkararak huzursuz bir ortamın oluşmasında bu birliğin rolünün büyük olduğunu belirtmiştir.⁴ Alâeddin Muhammed'i arama bahanesiyle geçtikleri her yeri yağmalayan bu ordu son olarak Azerbaycan topraklarına da uğramıştır.

1. Hârizmşah Saldırısı Öncesinde Azerbaycan'ın Durumu

Moğolların Azerbaycan'a ilk saldırısı 1220 yılında gerçekleşmiştir.⁵ 1220'de Celâleddin Mengüberti doğuda Moğol ordularıyla savaşırken Sebütey komutasındaki bir Moğol birliği Azerbaycan topraklarına girmiştir.⁶ Moğol ordusu Azerbaycan topraklarına o güne kadar benzeri görülmemiş zararlar vermiştir. Bölgede kuzeye doğru hareket eden Moğollar karşılaştıkları her küçük şehir ve köyü yağmalarken kendilerine karşı gelsin veya gelmesin büyük küçük ayrımı yapmadan herkesi öldürmüş ve geride kimse kalmaması diyerek şehir ve köyleri yakmışlardır.⁷ Nihayet Atabeyler Devleti⁸ hükümdarı Özbek b. el-Pehlivan'ın⁹ (1210-1225) yaşadığı Tebriz¹⁰ şehrine ulaşan Moğollar şehrin büyük surları karşısında mevzilenmiş ve şehir halkının Moğollara karşı koyacak güçte olduklarını düşündüklerinden dolayısıdır ki onlarla savaşmayı göze alamamışlardır. Moğollar Tebriz halkı ile savaşmayı göze alamazken Tebriz halkı da her ne kadar savunma vaziyeti almış olsalar da onlardan korkmuş ve savaşa girmeye cesaret edememişlerdir. Kale duvarlarının çok iyi bir şekilde korunduğunu gören Moğollar şehre saldırmak yerine anlaşma yoluna gitmiştir. Özbek de kale duvarlarını savunamayacaklarını düşünerek Moğollarla anlaşmayı kabul etmiştir. Şehrin kale duvarlarının yakın mesafesinde mevzilenen Moğol ordusu komutanları Cebe ve Sebütey kaleden gönderilen elçileri kabul etmiş ve kendilerine altın, yiyecek, giyecek, küçükbaş ve büyük baş hayvan verilmesini talep etmişlerdir. Dönemin önemli ticaret merkezlerinden olan Tebriz gibi bir şehirden istedikleri haracı alan Moğol ordusu kışı geçirmek amacıyla Mugan¹¹ bölgesine doğru hareket etmiştir.¹²

Moğollar Azerbaycan'ın Mugan bölgesine vardıklarında aldıkları bir haber üzerine yeniden savaş durumuna geçmişlerdir. Gürcü Çarı IV. Georgi Laşa (1212-1223) Atabey hükümdarı Özbek'e haber göndererek Moğollara

² Cengiz Han'ın Sultan Muhammed'i yakalamak için oluşturduğu orduya komutan olarak Yesut kavminden Cebe ve Kongrat ümerasından Tokucar Bahadır'ı görevlendirdiğini Reşîdüddin eserinde belirtmiştir. Fazlullah Hemedâni Reşîdü'd-Dîn, *Câmiu't-Tevârih*, (Tsh. Behmen Kerimi), Tahran 1387: 365. Bu iki ismi zikrettikten sonra başka bir yerde de bu isimlere ek olarak Sübütey ismini de ekler. Reşîdüddin, age, s. 371. Konuyla ilgili başka bir çalışmada ise sadece Cebe Noyan ve Sübütey Bahadır isimleri zikredilmektedir. Rysbek Alimov, *Kadir Ali Bek ve Camiü't-Tevârih'i Üzerine Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 180.

³ H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilas Cengiz ve Hülagü Dönemleri*, İz yayıncılık, İstanbul 2018, s. 171.

⁴ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, C. X-XII, çev. Ahmed Ağırakça, Abdülkerim Özyayın, Türkiyat Matbaacılık, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 327-328.

⁵ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, s. 332; A. Ali Alizade, *Soşialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydjana XIII-XIV vv. (XIII-XIV yüzyıllarda Azerbaycan'ın Sosyal-Ekonomik ve Siyasi Tarihi)*, Bakü 1956, s. 95; Vaqif Piriye, *Azerbaycan XIII- XIV Yüzyıllarda*, Nurlan Yayınları, Bakü 2003, s. 113; İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi (en eski zamanlardan-XXI yüzyılın başına kadar)*, Mütercim Yayınları, Bakü 2015, s. 82.

⁶ Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, C. 1, İstanbul 1991, s. 221. Moğol ordusunun Azerbaycan'a Hazar Denizi'nin kuzeyinden yani Derbend'ten girmiş ve güneye doğru yağma yaparak ilerlemişlerdir bilgisi yalnız Müverrih Vardan'da yer almaktadır. İbnü'l-Esir'e bakıldığında ise Moğolların güneyden Azerbaycan topraklarına girerek ilerlediğini ve daha sonra Derbend üzerinden Azerbaycan topraklarından çıktığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi-t Tarih*, İzd. An Azerb. SSR, Bakü 1959, s. 333.

⁷ Abdulali Destgayb, *Hücum-i Ordu-yi Mogul be İrân*, Tahran 1367, s. 152; Abbâs İkbâl Âştîyâni, *Târih-i Mogul*, Tahran 1388, s. 116; Hasanzâde, age, s. 133; Allahyar-Şerefi Khal'atbari, *Târih-i Hârezmşahiyan*, Tahran 1394, s. 84; V. Minorsky, "Özbek", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IX., İstanbul 1964, s. 489; Şehabeddin Muhammed Nesevi, *Jiznoopisanie sultana Djalal ad-dina Mankburni*, (Celâleddin Mengüberti Biyografisi), çev. Ziya Bünyadov, Elm Neşriyat, Bakü 1973, s. 22; K. A. Luther, "Atabakan-e Adarbayjan", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II., New York 1987, s. 890; C. E. Bosworth, "İldenizids", *Enciclopedia of Iranica*, C. III., Leiden 1989, s. 1110; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarihi Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 494.

⁸ Atabeyler Devleti hakkında detaylı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 82; Ziya Bunyatov, *Azerbaycan Atabeyleri Dövleti 1136-1225*, Elm Neşriyat, Bakü 2007.

⁹ Atabeyler Devleti hükümdarı veya diğer adıyla İldeniz Atabegi Özbek hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Taşağul, "Özbek", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, s. 106-107.

¹⁰ Yakut Hamavi eserinde Azerbaycan'ın ünlü şehirlerinden birinin Tebriz olduğunu ve bu şehrin tuğlalardan kale duvarları olduğunu ve içinden birkaç tane nehrin geçtiğini, etrafının ise bağ ve bahçelerle çevrelendiğini belirtmiştir. Yakut Hamavi, *Mudjam al-Buldan*, s.705. Tebriz hakkında bir başka bilgiyi dönemin seyyahlarından olan Marko Polo'dan öğreniyoruz. Eserinde Tebriz'in doğu ile batı arasında doğudan gelip batıya giden yol üzerinde büyük bir ticaret merkezi olduğunu belirtiyor. Hindistan, Bağdat, Musul ve Hümmüz gibi nice büyük şehirlerden gelen tacirlerin buradan mal alıp sattığını belirtirken Venedik ve Cenova'dan gelen tacirleri de unutmuyor. Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayan Filiz Dokuman, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 27-28.

¹¹ Yer altı zenginlikleri ve geniş otlak bölgelerine sahip olmasıyla tarih boyunca göçebe kabilelere ev sahipliği yapan Mugan ya da Mugan Ovası olarak bilinen bölge günümüzde Hazar Denizi'nin batı kısmı ile Aras Nehri'nin güneyinde yer alan bir coğrafyadır. Bu coğrafyanın bir kısmı İran sınırları içinde kalırken bir kısmı da Azerbaycan topraklarında bulunuyor. İran'da kalan kısım Erdebil eyaletinin sınırları içerisindedir.

¹² İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, s. 333; Alizade, age, s. 95; Piriye, age, s. 113.

CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN AZERBAYCAN'I İSTİLASI VE ATABEYLER DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

karşı birlikte savaşmak istediğini belirtmiş ve bunun üzerine taraflar bir anlaşmaya varmışlardır. Yaz mevsiminde Moğollara saldırmak amacıyla anlaşılan bu iki hükümdar, Moğolların kışın hareket etmeyeceklerini düşünerek büyük bir yanılığa düşmüşlerdir. Çünkü bu haberi öğrenen Moğollar kış mevsimi olmasına bakmayarak derhal Gürcistan'a saldırmıştır.¹³ Müttefiklerden önce davranan Moğollar, Gürcüleri 1221 yılında yenilgiye uğratarak bölgede yağma hareketlerinde bulduktan sonra tekrar Azerbaycan'a dönmüş ve bir kez daha Tebriz'e doğru ilerlemiştir. Moğolların Tebriz'e doğru geldiği haberini alan Özbek, şehri terk edip kaçınca şehri savunma görevi Tebriz hâkimi Şemseddin Tuğrâî'ye kalmıştır. Savaş yapılmadan ve şehir halkı öldürülmeden Moğollarla anlaşma yoluna giden Tuğrâî bir kez daha Moğollara haraç vermeyi kabul etmiştir. Kısa süre zarfında ikinci kez Tebriz gibi önemli bir ticaret şehrinde haraç alan Moğollar, aldıklarından memnun kaldıklarından şehre saldırmaktan vazgeçerek yönlerini Merâğa¹⁴ üzerine çevirmişlerdir. Atabey hükümdarı Özbek'in Moğollardan korkarak Tebriz'den kaçması gibi Merâğa şehrinin yöneticisi de Ruyendiz Kalesi'ne kaçıp saklanmıştır. Tebriz halkı şehrin yağmalanmasına engel olmak amacıyla haraç vererek kurtulsalar da Merâğa halkının Moğollara verecek bir şeyleri olmadığından komutanlarının kaçmasına bakmayarak şehri savunmaya karar vermişlerdir. Taraflar arasındaki savaş çok kısa sürmüş ve kale duvarlarını yıkarak şehre giren Moğollar belki de o güne kadar bölge halkının hiç aklına bile gelmeyecek bir yöntemle yağma ve katliam yapmışlardır. Bölge halkının da tanıdığı birisi canlı olarak yakalandıktan sonra öldürülmemiş, onun yerine şehir sokaklarına salınarak "Moğollar gitti" diye duyuru yapması istenmiştir. Moğol zulmünden saklanan masum insanlar onların gittiğini duyunca saklandıkları yerlerden çıkmaya başlamışlar ama ne yazık ki ortaya çıkan herkes acımasızca öldürülmüş ve malları yağmalanmıştır.¹⁵ Merâğa işgali ile ilgili bilgiler aktaran İbnü'l-Esir, anlattığı farklı bir hikâyeye Moğolların ne kadar acımasız olduğunu ve karşılarındaki insanların da onlardan ne kadar korktuğunu gözler önüne sermiştir:

*"Merâğa işgal edilirken Tatarlardan bir asker bir geçide girerek burada saklanan yüz kadar adamı tek tek öldürmüş ve hiç kimse elini kaldırıp da en ufak bir şekilde buna karşı koymamış. İşte maalesef insanların üzerine haddinden fazla büyük bir zillet ve korku düşmüştür..."*¹⁶

Moğolların Merâğa saldırısı devam ederken Hemedan'da Moğol zulmüne karşı bir ayaklanma başladığı haberi gelmiştir. Gelen haber üzerine bölgeye intikal etmek amacıyla Moğolların şehirden ayrılmasıyla hayatta kalan insanlar da rahat bir nefes almıştır. Çok geçmeden Hemedan isyanı kanlı bir şekilde bastırılmış ve büyük bir zafer kazanmış ordu edasıyla geri dönen Moğollar yol üzerinde bulunan Erdebil¹⁷ şehrine saldırmıştır. Erdebil halkı her ne kadar Moğollara karşı azimli bir şekilde mücadele etmiş olsalar da güçlerinin tükendiği noktada teslim olmayı kabul etmişlerdir.¹⁸

Erdebil'i ele geçiren Moğollar bir kez daha Tebriz şehrine doğru ilerlemişlerdir. Moğol tehlikesinin yaklaştığını haber alan Özbek, Tebriz halkını kaderlerine terk ederek Nahçıvan'a kaçmıştır. İkinci Tebriz kuşatmasında olduğu gibi yine halkın kurtarıcısı olarak şehir hâkimi Şemseddin Tuğrâî öne çıkmıştır. Moğollarla bu kez savaşmaya kararlı olan halk kale duvarlarını güçlendirmiş ve şehri savunmak için gerekli tedbirleri almıştır. Şehir halkının bu denli savaşa istekli olduğunu gören Moğollar savaşmak yerine elçiler aracılığıyla bir kez daha haraç almak kaydıyla savaşmadan gideceklerini bildirmeleri üzerine şehir halkı onların bu isteğini kabul etmiştir. Böylelikle, Tebriz üçüncü kez Moğollar tarafından yağmalanmaktan kurtulmuştur.¹⁹

Tebriz'den ayrılan Moğollar, Serab şehrini ele geçirip hemen arkasından Beylekân²⁰ üzerine yürümüştür. İkiye bölünen şehir halkının bir kısmı Moğollarla savaşma taraftarı iken geri kalan kısmı onlarla anlaşabilecekleri konusunda umutluydular. Bu minvalle antlaşma yapılması için şehre bir grup Moğol davet edilmiştir. Fakat şehre davet edilen Moğol elçilerin savaşmaya hevesli olan grup tarafından öldürülmesi üzerine antlaşma ihtimali de suya düşmüştür. Öldürülen Moğolların da intikamını almak amacıyla var güçleriyle şehre saldıran Moğollar adeta taş üstünde taş gövde üstünde baş bırakmamış, hatta hamile kadınları bile karınlarındaki çocuklarla birlikte öldürmüşlerdir. Yapılan bu katliam her ne kadar vahşet dolu olmuş olsa da Moğolların içi soğumamış ve içindeki insanlarla birlikte şehri ateşe vermişlerdir. Yanıp kül olan Beylekân şehri yıllarca kullanılamaz halde kalmıştır.²¹

¹³ Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 36.

¹⁴ İlhanlı Devleti'nin ilk başkenti olan Merâğa hakkında detaylı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Merâğa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s.162-163.

¹⁵ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, s. 168; Piriyeve, *age*, s. 113-114.

¹⁶ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, s. 313; Nuriyeva, *age*, s. 82-83.

¹⁷ Deniz seviyesinden 1505 m. yükseklikte, Savalan (Sabalan) dağ silsilesinin eteklerindeki platoda kurulmuş bir şehirdir. Erdebil hakkında detaylı bilgi için bkz. Saleh Muhammedoğlu Aliyev, "Erdebil", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul1995, s. 276-277.

¹⁸ Alizade, *age*, s. 97; Piriyeve, *age*, s. 114.

¹⁹ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 261; Piriyeve, *age*, s. 114.

²⁰ Kubâd b. Firûz Sâsânî tarafından inşa edildiği düşünülen şehir beşinci iklimde yer almaktadır. Tuğladan yapılvleri bulunan şehir harabe haledir. Havaşının sıcak ve güzel olmasından burada tahıl, çeltik, pamuk ve diğerv birçok ürün yetişmektedir. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini, *Zeyl-e tarihi Guzide*, Farsçadan trc. M.D. Kazımov ve V.Z. Piriyeve, Elm Yayınları, Bakü 1990, s. 105.

²¹ Qara Ahmedov, *Orta Çağ Beylekan Şehri*, Elm Yayınları, Bakü 1979, s. 85-86; Piriyeve, *age*, s. 115.

Beylekân'da yapılan katliamın ardından Moğollar bu kez Atropatena'nın başkenti olarak bilinen Gence (Ganzak-Ganzaka) üzerine yürümüştür.²² Beylekân'da yaptıkları katliamdan yorulmuş olmaları ki savaşa hazırlanan Gence halkını gördüklerinde savaşmak yerine haraç almakla yetinmişlerdir. İstedikleri haracı aldıktan sonra Gürcistan'a doğru ilerleyen Moğol ordusu orada da yağma hareketlerinde bulduktan sonra yeniden Azerbaycan topraklarına girerek bu kez Şirvan'a saldırmıştır.²³ Demir kapı Derbend²⁴ ile aralarında yüz fersahlık bir yol bulunan bu şehir aslında Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde önemli stratejik bir konuma sahipti.²⁵ Diğer Azerbaycan şehirlerinde olduğu gibi burada da Şirvan hâkimi başka bir kaleye kaçıp saklanırken halk düşmanla savaşmaya karar vermiştir. Kale duvarlarını aşmak için kullanılan merdivenlerin tahrip edilmesi ve kale savunması tarafından yakılması sonucu kaleye giriş için farklı bir yol bulan Moğollar bir kez daha katliamda sınır tanımamışlardır. Savunmanın zayıf olduğu bir noktadan saldırarak kale duvarı dibine üst üste yığıldıkları cesetlerin üzerine basarak duvarı aşmış ve savunmayı delmişlerdir. Yapılan üç günlük savaş sonrasında İbnü'l-Esir'in de belirttiği gibi şehirde bir tane bile canlı kalmamıştır.²⁶ Azerbaycan coğrafyasında güneyden kuzeye doğru bir yol izleyen Moğollar, 1222 senesinde kendi memleketlerine gitmek amacıyla Azerbaycan topraklarından ayrılmışlardır.²⁷

İlk Moğol saldırısı Azerbaycan'da feodal birlikteliğin olmadığını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Kendi çıkarlarını halkın menfaatlerinden üstün gören bölge hâkimleri Moğollara karşı birleşerek savaşmak yerine kendilerinin yenilmez olduklarını düşünerek tek başlarına hareket etmişlerdir. Atabeyler Devleti hükümdarı Özbek, Şirvanşahlar Devleti²⁸ hâkimi ve Merâga hâkimi tek başlarına Moğollara karşı mücadeleye girişmek yerine güçlerini birleştirme yoluna gitselerdi belki de başarılı olma ihtimalleri vardı. Tek başlarına savaşmaya karar verip ardından da savaş meydanından kaçtıkları için halk büyük zarar görmüştür.

Savaş konusunda deneyimli ve güçlü olan bazı şehirler Moğollara karşı azimle savaşmış olsalar da netice itibariyle kendilerinden çok daha güçlü olan düşman karşısında fazla dayanamayarak yenilmişlerdir. Kendilerine karşı gelerek savaşan şehirlerde akla hayale gelmeyecek yöntemlerle katliamlar yapan Moğollar, bir bakıma bir sonraki şehir veya köy işgali için halka adeta gözdağı vermişlerdir.

Moğol saldırısı öncesi zaten iyi olmayan Azerbaycan sosyo-ekonomik yapısı çok ağır bir darbe olarak daha da kötü bir duruma gelmiş ve bu durumun yanı sıra ülke genelinde siyasi istikrarsızlık da baş göstermiştir. Eski gücünü kaybeden ve çöküş dönemine giren Atabeyler Devleti, Moğol saldırısı sonrasında ülke genelinde meydana gelen yıkımları onaracak gücü kendisinde bulamamıştır. Harabe haline gelen şehirleri onarmak bir tarafa, devletin geriye kalan halkını koruyacak gücü bile kalmamıştır. Azerbaycan topraklarına girerek kısa süre zarfında onarılması zor olan darbeler vuran Moğol ordusunun gitmesiyle birlikte önce Kıpçaklar onların da ardından Gürcüler Azerbaycan topraklarına girerek yağmalamışlardır.²⁹ Moğol, Kıpçak ve Gürcü orduları derken bu kez de 1225 yılının ortalarında Hârizmşah Muhammed'in oğlu Celâleddin Hârizmşah Azerbaycan topraklarına girmiştir.³⁰

2. Hârizmşah Celâleddin'in Azerbaycan'a Saldırısı

Orta Asya'da Moğol saldırılarıyla birlikte topraklarını ve siyasi gücünü kaybeden Hârizmşahlar Devleti'nin son temsilcisi Alâeddin Muhammed'in oğlu Celâleddin Hârizmşah Mengüberti, Cengiz Han ile giriştiği savaşta kaybedeceğini anlayınca kendini nehre atarak savaş alanından uzaklaşmış ve Hindistan'a kaçmıştır. Hindistan'da yaşadığı olaylar nedeniyle uzun süre kalamayan Celâleddin geri dönmüş ve gelir gelmez ayağının tozuyla kardeşi Giyaseddin Pir Şah ve dayısı Yığan Taysı üzerine saldırarak onlarla mücadele etmiş ve bu mücadeleden başarı ile

²² Mirza Bala, "Gence", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1986, s. 762; Oktay Efendizade, "Gence", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 17. Kaynaklarda Atropatena Gencisi olarak zikredilen bu şehre Araplar "Cenze", Farslar "Genze", Ermeniler "Gandzak" ve Gürcüler ise "Gandza" şeklinde hitap etmişlerdir. Aslında Pehlevi sözü olan Gence "hazine" veya "mahsul saklanan depo" anlamına gelmektedir. Ayrıca Gence hakkında detaylı bilgi için bkz. Asa, "Kirovobad", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, C. V, Bakü 1981, s. 396; Ziya Bünyatov, "Azerbaycan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, s. 319; Efendizade, *agm*, s. 17.

²³ Şirvan vilayeti Kuzey Azerbaycan'ın Kura Nehri'nin kuzeyinde kalan kısmı olup, doğuda Hazar Denizi, batıda Gürcistan ve Alazan Nehri, kuzeyde Dağıstan ve güneyde Aras Nehri ile çevrili bir bölge idi. Nuşirevan tarafından inşa edilen bu şehir onun ismini almış ve sonradan bu isim kısaltılarak Şirvan şeklini almıştır. Şirvan hakkında detaylı bilgi için bkz. Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-i İrem*, Kanun Neşriyat, Bakü 2001, s. 3; Mustafa Aydın, "Şirvan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 204.

²⁴ Hazar Denizi'nin kuzey batı sahilinde tarihi şehir ve liman olan Derbend şehri hakkında detaylı bilgi için bkz. Saleh Muhammedoğlu Aliyev, "Derbend", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 164-166.

²⁵ Aydın, *agm*, s. 204; Mizgin Uruç, *Şirvanşahlar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2015, s. 2; Nuriyeva, *age*, s. 83.

²⁶ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 172.

²⁷ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 172; Piriyeve, *age*, s. 116; Nuriyeva, *age*, s. 83.

²⁸ Doğu Kafkaslarda ve kısmen bugünkü Azerbaycan'da 799-1607 yılları arasında hüküm sürmüş bir Müslüman hanedan. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Dövləti*, Avrasya Press, Bakü 2006.

²⁹ Alizade, *age*, s. 102-103; Piriyeve, *age*, s. 116-117.

³⁰ Minhâc-i Sirac Cüzcani, *Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar*, s. 143; Ziya Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, Derin Yayınları, İstanbul 2003, s. 192; Nuriyeva, *age*, s. 83.

CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN AZERBAJCAN'I İSTİLASI VE ATABEYLER DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

ayrılmıştır. Kendine yeteri kadar askeri güç topladıktan sonra, Bağdat üzerine sefere çıksa da bu seferde başarılı olamamıştır. Bu olayın akabinde yani tarih 1225 yılını gösterdiğinde ordusuyla Azerbaycan'a hareket etmiştir.³¹

Celâleddin'in Azerbaycan'a yaklaştığını duyan Merâğa halkı ona mektuplar yazarak bölgeye davet etmiştir.³² Halkın kendisine davet mektupları göndermesinin yanı sıra Azerbaycan'daki siyasi karmaşadan da haberdar olan Celâleddin, güneyden ilerleyerek Merâğa'ya gelmiştir.³³ Şehir halkı tarafından coşkuyla karşılanan Celâleddin, kendisine olan sevgiyi daha da artırmak adına Merâğa'da Moğol saldırısı sonrası harabe hâline gelen yerleri yeniden inşa etmeye başlamıştır.³⁴ Merâğa'nın ardından Tebriz'e doğru ilerleyen Celâleddin'in şehre yaklaştığı haberini alan Özbek, Moğolların karşısından kaçtığı gibi bir kez daha ailesini de bırakarak Gence şehrine gitmiştir.³⁵

Müstahkem kale duvarlarına sahip Tebriz şehri, Celâleddin'in ordusu karşısında teslim olmayacağını ve savaşağını net bir şekilde ortaya koymuş ve şehrin hâkimi Şemseddin Tuğrâî'nin kardeşi Nizameddin'in komutasında savaş hazırlıklarına başlamıştır. Taraflar arasında cereyan eden savaş yedi gün sürmüştür. Yedinci günün sonunda kaleyi savunanlar arasında meydana gelen bir anlaşmazlık şehrin teslim olmasına yol açmıştır. 25 Temmuz 1225 tarihinde Celâleddin Hârizmşah askerleriyle birlikte kale duvarlarını geçerek şehri teslim almıştır.³⁶

Tebriz'in teslim olmasıyla ilgili *Târîh-i Cihângüşâ*'da yer alan bilgiler konuya farklı bir bakış açısı katmaktadır. Celâleddin Hârizmşah, Arrân³⁷ bölgesinden Azerbaycan'a doğru hareket etmiş ve 1225 yılında Tebriz şehirini kuşatma altına almıştır.³⁸ Onun geldiğini duyan Özbek, kendisinde ona karşı koyacak cesareti görmediği için eşi, Melike Hatun'u³⁹ da bırakarak kaçmıştır. Şehir kuşatma altındayken eşinin kendisine yaptığı bu davranışı hak etmediğini düşünen Melike Hatun gizli bir şekilde Celâleddin'e bir mektup göndermiştir. Melike Hatun boşandığına dair dönemin kadısından alınan yazıyı göndererek, mektubunda artık evli olmadığını ve şehrin kuşatmasının kaldırılması şartıyla Nahcivan'da onunla evlenebileceğini yazmıştır. Kısa süre zarfında birkaç kez evlilik yapan ve bu evliliklerinin de birçoğu siyasi evlilikler olan Celâleddin, hiç düşünmeden Melike'nin bu teklifini kabul etmiş ve aynı elçiyle Melike Hatun'a bir yüzük göndermiştir.⁴⁰ İki gün sonra Melike Hatun şehrin ileri gelenlerini etrafına toplayarak onlara savaşmanın anlamsız olduğunu ve bu mücadele devam ederse sonlarının Semerkant halkının sonu gibi olacağını söylemiştir. Melike Hatun'u dinleyen şehir ricali, onu haklı bulmuş ve Celâleddin'le antlaşma yoluna gitmeye razı olmuştur. Bunun üzerine Baş Kadı İzzeddin Kazvîni birkaç saray görevlisi ile elçi olarak huzura çıkmış ve Atabey'in haremine dokunulmaması kaydı ile teslim olacaklarını bildirmiştir. Onların teklifini kabul eden Celâleddin, savaşmadan şehre girmiştir.⁴¹

Celâleddin'in Tebriz şehirini ele geçirmesiyle ilgili olarak hem Nesevî hem de Cüveynî'nin eserlerinde bilgi mevcut olsa da iki kaynak arasında farklılıklar mevcuttur. Nesevî eserinde ilk başta kendileriyle savaşan Tebriz halkının teslim olmasının sebebi olarak komutanların ihanet ettiğini yazarken⁴² Cüveynî ise şehrin teslim olmasında Özbek'in eşi Melike Hatun'un eşinden boşanarak Celâleddin ile evlenmek istemesinin önemli rol oynadığını belirtmiştir. Melike Hatun'un tek başına karar alarak şehri Celâleddin'e teslim etmesi söz konusu olamayacağı için bu iki kaynağın verdiği bilgileri birleştirmek gerekir. Belli bir süre Celâleddin'e karşı direnen şehir halkı, bir süre sonra muhtemeldir ki yıprandıkları için aralarında fikir ayrılıkları meydana gelmiştir. Şehrin teslim olması veya olmaması konusunda fikirler ortaya atan üst düzey komutanlar arasında yaşanan bu durum hangi karara vardıklarına bakmayarak sonuç olarak şehir halkına zarar verecekti. Bu sebeptendir ki Melike Hatun devreye girmiş ve şehir halkının daha fazla zarar görmemesi için böyle bir adım atmıştır. Bu olayda şunu

³¹ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 39; Taneri, *Hârezmşahlar*, s. 249; Bünyatov, *age*, s. 192; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Hârezmşâhlar Ravzatu's-Safa (Hârezmşâhiyân)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 193-195.

³² Şehabeddin Muhammed Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, çev. Necip Asım, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 69; Bünyatov, *age*, s. 19.

³³ İbnü'l-Esir Atabeyler Devletinde Özbekten daha ziyade eşi Melike Hatun'un sözünün dinlendiğini belirtmektedir. Sabah akşam içki sofralarından kalkmaya fırsat bulamayan Özbek'in ülkesini Eşi Melike Hatun'un yönettiğini vurgulamıştır. Hatta Tebriz halkının bu durumu Celâleddin'e şikâyet ettiğini de yazmıştır. İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, s.393.

³⁴ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 158; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, s.391-392; Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 192; Hasan Geyikoğlu, "Hârezmşah Celâleddin Mengübertî'nin Şahsiyeti", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.4., Erzurum 2020, s. 4.

³⁵ Taşağıl, "Özbek", s. 106.

³⁶ Nesevî, *Jiznoopisanie Sultana Djalal ad-dina Mankburni*, s. 154-156; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, s.393; Abdülkerim Özeydin, "Hârezmşahlar Devleti", *Türkler*, C. IV. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 889; Mükrimin Halil Yananç, "Celâleddin Hârezmşah", *Makaleler*, haz. Fahmeddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 206.

³⁷ Azerbaycan coğrafyasından geçen iki önemli nehir arasında bulunan Arran bölgesi Kura ve Aras nehirlerinden dolayı bereketli topraklara sahiptir. Eski çağlarda Albania olarak kayıtlara geçen bu bölge İslam fetihlerinin gerçekleşmesi ile Arrân ismini almıştır. Arrân hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Aynicâlüt", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 394-395.

³⁸ Mîrhând, *age*, s. 196.

³⁹ Irak Selçuklularının hükümdarı II. Tuğrul'un (1177-1194) kızı. Irak Selçuklularının son hükümdarı olan II. Tuğrul hakkında daha detaylı bilgi almak için bkz. Faruk Sümer, "Tuğrul II", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 342-344.

⁴⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarihi Cihan Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 352.

⁴¹ John A. Boyle, *The Cambridge History Of Iran V. 5 The Seljuq And Mongol Periods*, Cambridge At The University Press, UK 1968, s. 326; Cüveynî, *age*, s. 352-353.

⁴² Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 119.

söyleyebiliriz ki komutanlar arasında görüş ayrılığı yaşanmamış olsaydı şehir muhtemelen teslim olmaz ve sonuna kadar Celâleddin'le savaşırdı. Bu savaşın sonucunda da şehirde yaşayan masum insanlar zararlı çıkacaklardı. Fakat Melike Hatun'un devreye girmesiyle taraflar arasında anlaşma yapılarak bir sulh sağlanmıştır.

Tebriz şehri Celâleddin'e teslim olmuştur, fakat bir diğer önemli konu ise Celâleddin ile Melike Hatun'un evliliği olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi Celâleddin ele geçirdiği bölgelerde siyasi evlilikler yaparak o bölgedeki kalıcılığını artırmaya çalışan biri olduğundan muhtemelen Melike Hatun'la evliliği de bu yüzden kabul etmiştir. Özbek'in eşi Melike Hatun'la evlenmesi bir taraftan Azerbaycan coğrafyasında Celâleddin'e bir meşruluk kazandırırken diğer yandan da bölgede uzun zamandır siyasi hâkimiyetini sürdüren Atabeyler Devleti'nin de sonunu getirmiştir. Savaşmaktan kaçan Özbek, saklandığı kalede eşi ile düşmanı Celâleddin'in evlendiği haberini alınca bu üzüntüye dayanamamış ve kısa süre sonra ölmüştür. 1225 yılında son hükümdar Özbek'in ölmesiyle Atabeyler Devleti de tarih sahnesinden silinmiştir.⁴³ Atabeyler Devleti'nin siyasi varlığının son bulmuş olması bölgede siyasi boşluk oluştururken Celâleddin de bu siyasi boşluğu başarılı bir şekilde doldurmuştur.

Tebriz şehrinde sonra Azerbaycan'da ikinci önemli şehir olan Gence üzerine ordu gönderilmiştir. Atabeyler Devleti'nin Gence hâkimi Cemaleddin Kumî, Tebriz'in teslim olmasından sonra savaşmanın anlamsız olacağını düşündüğünden dolayısıdır ki şehri Celâleddin Hârizmşah'ın komutanı Orhan'a⁴⁴ bırakmıştır. Önce Tebriz ardından da Gence gibi iki önemli şehrin teslim olmasından sonra sırasıyla Beylekân, Berde, Şemkir ve Şutur gibi bazı Arrân şehirleri de Celâleddin'e teslim olmuştur. Kısa süre zarfında Azerbaycan'ın diğer bölgeleri de Hârizmşah hâkimiyetini kabul edince Azerbaycan toprakları tamamen Celâleddin'in kontrolüne geçmiştir. Şirvanşahlar Devleti her sene 100.000 dinar vergi ödemek şartıyla Celâleddin'in hâkimiyetini tanıırken, bölgede siyasi varlıklarını devam ettiren Aksungurlular Devleti ve Eher Melikliği'nin siyasi varlıkları son bulmuş ve tarih sahnesinden silinmişlerdir.⁴⁵

3. Hârizmşah Celâleddin Döneminde Azerbaycan'da Cereyan Eden Olaylar

Sultan Celâleddin Azerbaycan topraklarını tamamen ele geçirmiş olsa da bu bölgede onu sürekli meşgul eden olaylar meydana gelmiştir ki bunların en başında Yıva Türkmenleri⁴⁶ ile yaşanan olay gelmektedir. Sultan'ın Gürcüler üzerine yaptığı sefer esnasında ve Ahlat kuşatması zamanı onun Azerbaycan'dan uzak olduğunu gören Yıva Türkmenleri çeşitli yağma ve talan hareketlerinde bulunmuşlardır. 1226 yılı olaylarını nakleden İbnü'l-Esir bu konuya da değinmiş hatta konuyla bağlı en ayrıntılı bilgiyi de yine o vermiştir.⁴⁷ Yazara göre Uşnu ve Urmiye bölgesini kontrolleri altına alan Yıvalar koruma sağlama karşılığında Hoy şehrinde de haraç almaya başlamışlardı. Hatta bölgeden geçen kervanları da yağmalamaya başlayan Yıvalar, Tebriz yolu üzerindeki kervanları da soymaya başlayınca durumdan rahatsız olan Melike Hatun bu durumu Celâleddin'e arz etmiş ve bu süreçte Ahlat kuşatmasında bulunan Sultan hızlı bir şekilde Yıvaların üzerine saldırmıştır. Sultan'ın bu derece hızlı şekilde bölgeye intikal etmesi Yıvaları da şaşkına uğratmış ve kaçmaya fırsat bulamayan Yıva Türkmenleri ağır bir yenilgiye maruz kalmışlardır. Yıvaların yenilgisi Sultana maddi kazanç da sağlamıştır. Onların gasp ettikleri birçok değerli mallar ve çok sayıdaki altın ve gümüş Sultan'ın eline geçmiştir. Böylelikle Azerbaycan topraklarında Yıva Türkmenleri tarafından yapılan yol kesip haraç alma olayı da son bulmuştur.⁴⁸

Celâleddin Hârizmşah, Yıva Türkmenleri tehlikesini ortadan kaldırmış olsa da kısa süre zarfında bölgede yine istikrarsızlık hâkim olmuştur. Kendisi değil de emri altında bulunan emirlerin yaptıklarından dolayı Sultan sürekli bu bölgede bir mücadele içinde bulunmuştur. Hârizmşahlar Devleti'nin Azerbaycan bölgesindeki emirleri güç ve para için birbirleri ile kıyasıya mücadele ediyordu.⁴⁹ Bu mücadele ülkenin durumunu olumsuz etkiliyordu. İlk kez Merâğa şehrine gelirken halk tarafından coşkuyla karşılanan Celâleddin, Moğol zulmünden yeni kurtulan şehri gördüğünde, yıkılan evlerin yeniden yapılacağı konusunda halka söz vermişti. Aslında Merâğa şehri için sözünü tutması diğer şehirlerin de teslim olması konusunda ona kolaylıklar sağlamıştır. Ama her nedense Celâleddin bir süre sonra verdiği bu sözü tutmak için herhangi bir somut adım atamamıştır. Moğollar gelmeden önce yaşadıkları güzel günlerin yeniden geri geleceği umuduyla Celâleddin'e kucak açan Azerbaycan halkı adeta hüsrana uğramıştır. Harabe haline gelen yerleri yeniden imar etmek bir yana dursun, Celâleddin yeni bölgeler ele geçirebilmek için halktan yeni vergiler toplanması konusunda kararlar almıştır. Hârizmşah ordusuna gönderilmek

⁴³ Taşağıl, "Özbek", s. 107.

⁴⁴ Ziya Bünyatov *Enuştekinler* adlı eserinde Orhan'ın Horasan veziri ve Celâleddin'in dayısının oğlu olduğunu belirtirken Ermeni müverrih Genceli Kiragos Orhan'la ilgili olarak eserinde şu ifadeye yer vermiştir: "*Sultan'ın validesiyle evlenen Orhan...*". Orhan hakkında bilgi veren bir diğer kaynak ise İbnü'l-Esir olmuştur. O, Orhan'ın Celâleddin'in emirlerinden en ileri gelenlerden ve en iyilerden birisi olduğunu belirtmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't Tarih*, s. 392-394; Bünyatov, *age*, s. 197; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265)*, çev. Mahmut Kemal Bey, Post Yayınları, İstanbul 2018, s. 26.

⁴⁵ Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 73; Alizade, *age*, s. 118.

⁴⁶ Yıva Türkmenleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Yıva", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, s. 547-549.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, s. 313.

⁴⁸ Sümer, "Yıva", s. 548.

⁴⁹ Vezir Şerefü'l-Mülk ile Şemseddin Tuğrâi arasındaki münakaşa Celâleddin'e kadar ulaşmış, hatta Şerefü'l-Mülk, Şemseddin Tuğrâi'yi öldürmek için Celâleddin'e yalan bile söylemiştir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.72; Bünyatov, *age*, s. 197.

CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN AZERBAJCAN'I İSTİLASI VE ATABEYLER DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

amacıyla halktan toplanan vergilerin askerlere gönderilmesi yerine bölge emirleri tarafından harcanması ise işin daha vahim tarafı olmuştur. Her gün yeni vergilerle halkı soymaya çalışan bu emirler bir bakıma kendi sonlarını hazırlamanın yanı sıra aynı zamanda Celâleddin hâkimiyetine karşı başkaldırlara da sebep olmuştur. Çünkü bu vergilerin ağır yükü altında ezilen halk çareyi ayaklanmakta görmüştür.

3.1. Tebriz İsyanları

Moğollar Azerbaycan'dan ayrıldıktan sonra bölgeye Gürcüler saldırı düzenlemiş ve Moğollardan arta kalanları yağmalamaya çalışmıştı. Celâleddin Hârizmşah da Tebriz şehrini ele geçirdikten sonra yaptıkları baskınlar nedeniyle Gürcülere gereken cevabı vermek ve yeni kurduğu devletin toprak bütünlüğünü sağlamak amacıyla Gürcistan'a sefer düzenlemiştir.⁵⁰ Gürcistan seferi başladıktan kısa bir süre sonra vezir Şerefü'l-Mülk, Celâleddin'e bir mektup göndererek kendisine karşı bir suikast düzenleneceğini ve o öldükten sonra şehrin idaresinin Özbek'e verileceğini bildirmiştir. Nesevi her ne kadar bu durumun Şemseddin Tuğraî'yi sevmeyen vezir Şerefü'l-Mülk'ün uydurması olduğunu söylemiş olsa da Sultan bu durumda vezirine inanarak durumun ciddi olduğu kanısıyla ordunun bir kısmını Gürcistan'a gönderirken geri kalanlarla Tebriz'e gelmiştir. Tebriz reislerinden Nizameddin Tuğraî öldürülmüş, Şemseddin Tuğraî ise hapse atılarak malları müsadere edilmiştir.⁵¹ Tebriz'den Merâğa'ya gönderilen Şemseddin Tuğraî'nin suçsuz olduğunun anlaşılması üzerine Sultan onu afetmiş ve o da Tebriz'e geri dönerek malvarlığını yeniden elde etmiştir.⁵²

Tebriz şehrinde cereyan eden bir diğer önemli olay ise Atabey Özbek'in ölümü sonrası onu seven emirleri tarafından başlatılan isyan olmuştur. Celâleddin'in 1228 yılında İsfahan bölgesinde Moğollarla savaşarak yenilmesi üzerine isyancılar bu fırsatı değerlendirmek amacıyla harekete geçmişlerdir. Nâsirüddin Akac ve Seyfüddin Beklek öncülüğünde bir grup emir yanlarına topladıkları askerlerle birlikte Tebriz'e yakın bir yere ordugâh kurarak isyan ateşini yakmışlardır. Atabey Özbek'in torunu ve Melik Hâmûş'un oğlunu hapsedildiği Kutur Kalesi'nden kaçırıp tahta oturtarak isyanı geniş bir çevreye yaymayı amaçlayan emirler, Nesevi'nin belirttiği gibi sönmüş ateşi üflemeğe çalışsalar da başarılı olamamışlardır. Emirlerin isyan teşebbüsünü haber alan Celâleddin, vezir Şerefü'l-Mülk'ü Azerbaycan'a göndererek isyanı bastırmakla görevlendirmiştir. Merâğa yakınlarında Dikharekâh bölgesinde taraflar arasında yaşanan savaşın sonucunda isyancılar yenilmiş ve Tebriz'e giren vezir Şerefü'l-Mülk kadından da icazet alarak isyancıların başı olan Nâsirüddin Akac ve Seyfüddin Beklek'i çarmıha geçirmiştir.⁵³

Tebriz'de cereyan eden bir diğer isyan girişimi de bu kez Şemseddin Tuğraî tarafından engellenmiştir. Şöyle ki, Harzemlilere karşı nefret hissi duyan şehir halkı şehrin yöneticisi olan Bahâeddin Muhammed b. Şîr-Bârik adlı şahsı da kendi taraflarına çekerek küçük çaplı bir isyan girişiminde bulunmuşlardır. Şemseddin Tuğraî her ne kadar onlara engel olmaya çalışsa da sonuç itibarı ile Harzemlilerden bir kişi isyancılar tarafından öldürülmüş ve duruma sinirlenen Şemseddin Tuğraî sokağa çıkarak isyancıları iki kişinin kafasını keserek yola fırlatmıştır. Ardından sokaklara tellal salarak Sultan'a karşı gelecek olanların sonunun bu şekilde olacağı duyurusunu yaptırmıştır. Şemseddin Tuğraî'nin bu girişimi ile şehirde başlayan isyan kısa sürede son bulmuştur.⁵⁴

Celâleddin'in Tebriz halkına karşı olan tavır ve davranışları bir süre sonra değişmeye başlamıştır. Bu davranış ve tutumun değişmesinin bir sebebi onun Moğollar ile ardı arkası kesilmeyen savaşlar veriyor olması ve bu savaşlarda hem vücut hem de psikolojik olarak yıpranmış olmasıdır. Eserinde 1230 yılı olaylarını anlatırken Celâleddin ile Tebriz halkı arasında meydana gelen bir olaya değinen İbnü'l-Esîr bir bakıma onun psikolojik durumunu da bizlere anlatmıştır. Çıktığı bir sefer sonrası Tebriz'e geri dönerken yolda Kılınç isimli kölesi ölen Celâleddin bu duruma çok üzülmüş ve tüm şehir halkının kale duvarları dışına çıkıp ağlayarak onları karşılamasını istemiştir. Onun bu isteği şehir halkı tarafından olumlu olarak karşılanmış ve herkes kale duvarları dışına çıkıp ağlayarak onları karşılamıştır. Fakat halkın cenazeyi karşılamak amacıyla şehrin dışına çıkış mesafesini beğenmeyerek çok daha ileri bir mesafede bizi karşılayabilirdiniz demiştir. Ayrıca ağlayan insanların içten ve yeteri kadar uzun süre ağlamadıklarını da öne sürerek onların cezalandırılmasını istemiştir. Celâleddin'in bu olay sonrasında halkı cezalandırmak isteği emir ve kumandanların devreye girmesiyle engellenmiş ve halkın affını istemişlerdir.⁵⁵

İbnü'l-Esîr'in anlattıklarından da görüldüğü gibi Celâleddin, Tebriz halkını cezalandırmak için sanki bir fırsat arıyor ve her olayda onları suçlu görüyordu. Belki de tüm bunlar şehir halkının isyan etmesi dolayısıyla yaşanıyordu. Ama şöyle bir gerçek var ki artık Celâleddin, şehir halkını sevmiyordu ve halk da ona karşı sevgi duygularını kaybetmişti. Her ne kadar meydana gelen isyanlarda başarısız olmuş olsalar da Celâleddin'in gözünde Tebriz halkı ona karşı isyan etmiş bir halk olarak duruyordu.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, s.395.

⁵¹ Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 72; İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 398; Bünyatov, *age*, s. 197.

⁵² Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 145.

⁵³ Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 95.

⁵⁴ Nesevi, *Celâlüttin Hârezmşah*, s. 252.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 460.

3.2. Gence İsyanı

Tebriz şehrini ele geçirdikten sonra kendisini Azerbaycan topraklarının savunucusu olarak gören Celâleddin, Moğolların Azerbaycan topraklarından ayrılmasından sonra bölgeye yağma yapmak amacıyla giren Gürcüleri cezalandırmak için onların üzerine bir sefere çıkmıştır. Gürcüleri Gerni (Kerbi) zaferiyle yenerek 1226 yılında Tiflis⁵⁶'i teslim aldıktan sonra Tebriz'e geri dönmüştür.⁵⁷ Bir süre Tebriz'de kaldıktan sonra, Özbek'in şatafatlı sarayını görünce “*bu saraylar bize göre değil biz rahata alışmış insanlar değiliz*” diyen Celâleddin bu kez Özbek'in bulunduğu Gence'ye saldırmıştır. Gence'yi almakla görevlendirilen Orhan, şehre yaklaştığında Özbek'in naibi olarak kalede bulunan Cemalettin Kumi, şehri ona teslim etmiştir. Celâleddin'in askerleri silahsız masum insanlara saldırmış ve onların ellerindeki değerli eşyalarını alarak insanlara çeşitli eziyetlerde bulunmuşlardır. Her ne kadar Celâleddin'den korkup kaçmış olsa da halkın refahını düşünen Özbek, Celâleddin'e mektup göndererek halkın uğradığı bu eziyeti dile getirmiştir. Mektup Celâleddin'e ulaşır ulaşmaz duruma müdahale etmek amacıyla hemen bir birlik oluşturulmuş ve sivil insanların güvenliği bu askerler tarafından sağlanmıştır.⁵⁸

Şehrin, Orhan ve askerleri tarafından yağmalanmasına vezir Şerefül Mülk karşı çıksa da Orhan kılıcını çekerek onun üzerine yürümüş ve böylece ikili arasında münakaşa çıkmıştır. Bu münakaşa Orhan'ın İsmâîliler tarafından öldürülmesine kadar devam etmiştir.⁵⁹ Orhan'ın katliyle ilgili olay Genceli Kiragos'un eserinde geniş bir şekilde tasvir edilmiştir. Kiragos'a göre Orhan, Gence'de yaşayan Hıristiyan ve Müslüman halkı birbirinden ayırt etmeden hepsine eziyet etmiş ve onlara ödemekte zorlanacakları miktarda vergiler yüklemiştir. Bu olayların akabinde Orhan şehirde gezerken sanki şikâyetleri varmış gibi onun yanına birkaç kişi yaklaşmış ve ellerindeki yazılı belgeyi ona verecekmış gibi yaparak üzerlerinde sakladıkları bıçaklarla onu öldürmüşlerdir.⁶⁰

Nesevî ise Orhan'ın öldürülme olayını farklı şekilde nakletmiştir. Onun anlattığına göre Celâleddin, Horasan'ı Orhan'a İktâ vermiştir. Orhan'ın adamlarının bulunduğu yerler İsmâîlilere komşu idi. Bu sebeptendir ki, İsmâîlilerin yaşadığı yerlerde çapulculuk yapmışlardır. Olayların yaşanmasıyla İsmâîlilerin Şam'daki naibi, Kemal lakaplı birisini Sultan'a göndererek durumu şikâyet etmiştir. Şerefül Mülk ise elçi Kemal ile Orhan'ın yüzleşmelerini istemiştir. Orhan, gelen elçinin hiddetli sözlerini işitince kamasını elçinin önüne atmış ve “*Bizim bu kamamız kılıçtan daha çabuk ve uzundur*” demiştir. Bunun üzerine elçi geri dönmüştür. Celâleddin, Gence'ye döndüğünde üç fedai Orhan'a saldırmış ve şehir dışına çıkararak infaz etmiştir.⁶¹

İbnü'l-Esîr bu emirin ismini farklı bir şekilde vermiş olmanın yanı sıra yine onun öldürülmesi hikâyesini de diğer kaynaklara göre farklı anlatmıştır. Ona göre Celâleddin'in iktâ olarak Gence şehrini hediye ettiği emiri Ömer, 1227 yılında İsmâîliler mezhebine mensup şahıslar tarafından katledilmiştir. İbnü'l-Esîr'e göre emirlerin en ileri gelenlerinden ve en iyilerinden olan Ömer, halka karşı iyi davranmanın yanı sıra gidilen seferlerde askerlerin yağma yapmalarına karşı çıkan ve bu sebepten de defalarca Celâleddin'i uyaran bir şahıs olmuştur. Bu kadar iyi niyetli olan bu emir öldürüldüğü zaman Celâleddin çok üzülmüş ve üzüntüsünün ardından askerlerini toplayarak intikam almak amacıyla İsmâîliler'in üzerine yürümüştür.⁶²

Görüldüğü gibi İbnü'l-Esîr, her ne kadar Orhan hakkında övücü kelimeler kullanmış olsa da Nesevî ve Kiragos'un, onun hakkında yazdıkları hiç de iç açıcı değildir. Gence'de yaşayan birisi olarak Kiragos'un yazdıkları ve yine zaman zaman Gence'de bulunan Nesevî'nin, Gence emiri hakkında yazdıkları İbnü'l-Esîr'in yazdıklarından daha gerçekçidir. Gence'den gelen insanlardan duyduğu hikâyeleri kaleme alan İbnü'l-Esîr, Gence'de yaşamadığı için bu olayları doğru şekilde bilmiyor olabilir. Şöyle ki Gence emiri Orhan, halka iyi davranmış olsaydı Gence halkı Celâleddin'e karşı ayaklanma girişiminde bulunmazdı.

Gence'nin alınmasından birkaç yıl sonra halk ayaklanarak buradaki tüm Hârizmşahlıları kılıçtan geçirmiş, şehrin yönetimini Bender⁶³ isimli bir şahsa havale etmişlerdir. Gence'yi müsadere etmeye başlayan Bender, kendine tabi olmayanlara da eziyet etmeye başlamıştır. Gence halkı yağmurdan kaçarken doluya tutulmuştur. Bender, Celâleddin Hârizmşah'dan daha kötü bir şekilde halkı yönetmeye başlamıştır. Gence'de yaşanan olayları öğrenen Celâleddin, Nesevî ile özel hacibi olan Hanberdi'yi isyancılarla görüşmeye göndermiştir. Görüşme başarısız olunca ordusunu toplayarak Gence'ye gelmiş ve şehir çevresinde çadır kurdukmıştır. Bender'in zalimane

⁵⁶ Tiflis zengin ve bol nimetlere sahip Kafkasya'da bulunan önemli şehirlerden biridir. Düşmana karşı bir sınır olma özelliği taşıyan şehri Ker (Kura) nehri ikiye bölmüştür. Bazıları şehrin Arran bölgesinde olduğunu vurgulamaktadır. Şirvan'dan Ermenistan ülkesine gidildiğinde Tiflis'e ulaşılmaktadır. Şehirde değirmen ve çok sıcak kaplıcalar bulunur. Celâleddin 623 yılında şehri aldı ve Gürcülerden büyük bir kısmını öldürdü ve onların üzerine birkaç kez hücum ederek zafer kazandı”. Yakut Hamevi, *Mudjam al-Buldan (Svedeniya Ob Azerbaydjane) (Mücem-ül Buldan, Azerbaycan hakkında Bilgi)*, Elm Yayınları, Bakü 1983, s. 743-744.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, s. 390-392; Cüveynî, *age*, s. 354-356; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Trc. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009, s. 16-17.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 392-394.

⁵⁹ Nesevî, *Jiznoopisanie sultana Djalal ad-dina Mankburni*, s. 148.

⁶⁰ Kiragos, *Moğol İstilası*, s. 26-27.

⁶¹ Nesevî, *Jiznoopisanie sultana Djalal ad-dina Mankburni*, s. 163.

⁶² İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi-t Tarih*, s. 428.

⁶³ 1231 yılında Gence'de meydana gelen halk isyanının lideri olarak bilinen usta Bender aynı zamanda Gence şehrinde ahi teşkilatının lideri de olmuştur. Günümüzde gence şehrinin Hacıkent ilçesinde Usta Bender'in büyük bir heykeli bulunmaktadır.

CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN AZERBAJCAN'I İSTİLASI VE ATABEYLER DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

yönetiminden rahatsız olan şehir halkı Celâleddin ile görüşmeye gelirken Bender de adamlarıyla çadıra kadar yaklaşmış ve ok atışlarıyla tacizde bulunmuştur. Bu durum karşısında sinirlenen Celâleddin, savaş hazırlığı başlatarak kısa sürede şehri ele geçirmiştir. Meydana gelen karışıklıkları düzeltmeye çalışan Celâleddin, askerlerinin şehri yağmalamasına da engel olmuştur. Sultan'ın tahtını parçalayan isyancıların lideri Bender'in de içinde bulunduğu 30 kişilik bir grup şehirde idam edilmiştir. 1231 yılında meydana gelen bu ayaklanmayı bastıran Celâleddin, kısa süre Gence'de kaldıktan sonra bölgeden ayrılmıştır. Kendisini amansızca takip eden Moğollardan kurtulmak için Amida'ya kaçmıştır.⁶⁴

SONUÇ

Hârizmşahlar Devleti'nin son hükümdarı olan Celâleddin Hârizmşah tarafından Azerbaycan topraklarının istila edilmesi sonucunda Selçuklu Devleti zamanında bu coğrafyada kurulmuş olan Atabeyler Devleti ve Aksungurlular Devleti'nin siyasi varlığına son verilmiştir. Bölgede bulunan diğer önemli devletlerden birisi olan Şirvanşahlar Devleti vergi ödemek suretiyle Hârizmşahların hâkimiyeti altına girmeyi kabul etmiştir. Bu devletlerin yanı sıra yine bölgede siyasi varlığını devam ettiren Eher Melikliği de Hârizmşah saldırısıyla tarih sahnesinden silinmiştir. Celâleddin'in Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle komşu devletler de bir bakıma tehlike altına girmiştir. Kafkasya'nın yerli feodalleri dinî farklılıklardan dolayı Celâleddin'e karşı birlik olmayı başaramamıştır. İlk başlarda yerli halkın daveti üzerine Azerbaycan topraklarına giren Celâleddin çok kısa bir sürede tüm bölgenin hâkimiyetini ele geçirmiştir. Azerbaycan'da hâkimiyetini tesis eden Celâleddin bölgenin yönetilmesi konusunda çok güvendiği veziri Şerefü'l-Mülk'ü görevlendirmiştir. Başlarda Celâleddin'in Azerbaycan'a gelişini coşkuyla karşılayan halk sonrasında Şerefü'l-Mülk'ün ihtirasları sonucunda ondan nefret eder duruma gelmiştir. Şerefü'l-Mülk tarafından ülkenin farklı bölgelerine gönderilen yöneticilerin halktan ağır vergiler almaya başlaması üzerine bu bölgelerde çeşitli ayaklanmalar baş göstermiştir.

Azerbaycan coğrafyasının Moğol istilasından zarar görmesine bakmayarak Celâleddin'in siyasi faaliyetlerini yürütmek için Azerbaycan'ı kendine üs olarak seçmesi ve Tebriz şehrini başkent yapması onun bu coğrafyada ilerleyen süreçte yapacağı seferler için de avantajlı olmuştur. Fakat Sultan'ın bölgeyi ele geçirip bir devlet kurmasından sonra meydana gelen olaylar onun da beklentisinin dışında vuku bulmuştur. Azerbaycan topraklarında geçmişten o güne kadar hiçbir dönemde bu kadar fazla isyan meydana gelmemiştir. İster Moğollara karşı isterse de diğer komşu devletlere karşı düzenlediği seferler sırasında bölgede meydana gelen isyanlar, ister istemez Sultanı yıpratmış ve odaklanması gereken konuları yarım bırakarak bu isyanlara müdahale etmesi gerekmiştir. Bu isyanlardan bazıları Sultan'ın sefer esnasında iken bölgede otorite boşluğundan meydana gelmişse, bazıları da vezir Şerefü'l-Mülk'ün yaptıklarından kaynaklanmıştır. Her ne kadar bu isyanlar başlar başlamaz Sultan tarafından hızlı bir biçimde bastırılmış olsa da bu isyanların devleti yıpratmış söylemek mümkündür.

Zamanının büyük kısmını savaş meydanlarında geçiren Celâleddin'in veziri Şerefü'l-Mülk, Azerbaycan'ı yağmalamış ve menfaatleri doğrultusunda halktan çeşitli adlar altında vergiler toplamıştır. Onun uygulamaya koymuş olduğu ağır vergiler ve bölgeye atanan yöneticilerin halka olan tavır ve davranışları sadece sıradan halk üzerinde değil aynı zamanda bölge yöneticileri üzerinde de ters etki yaratarak onların da ayaklanmalarına yol açmıştır. Yöneticiler, halkın da desteğini alarak Celâleddin'e karşı çıkararak onu ülkeden kovmayı planlamıştır. Celâleddin'e karşı Azerbaycan coğrafyasında ilk isyan Tebriz şehrinde meydana gelmiş olsa da bu başkaldırı alevlenmeden kısa süre içinde bastırılmıştır. Bu isyanın kısa zaman diliminde ve başarısız bir şekilde sonuçlanmasının en başlıca sebebi ise halkın onunla savaşmayı göze alamaması olmuştur. Halkın desteğini arkasına alan bir diğer önemli isyan Gence şehrinde başlamıştır. Fakat bu kez de isyanı başlatan Bender, kendisini istemeyenlere eziyet edince Gence isyanı da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İsyancıların genel olarak organize bir halk hareketi olduğu göz önünde bulundurulduğunda kötü yönetim biçiminin ve kötü yöneticilerin sorumlu oldukları görülmektedir. Bu tarz isyanların yaşanması da halk ile Sultan arasındaki bağları koparmıştır.

Tebriz ve Gence şehirlerinde meydana gelen bu isyanların akabinde yine Azerbaycan'ın Hoy, Merend ve Nahcivan şehirlerinde Celâleddin'e karşı başkaldırı hareketleri vuku bulmuştur. Sivil halkın başlattığı bu ayaklanmalar devletin sağlam temeller üzerine kurulmadığını göstermiştir. Savaş meydanında yenilmez bir cengâver olarak ün kazanmış Celâleddin, askerî bakımdan gösterdiği başarılar ile Moğolların korkulu rüyası olmuştur. Fakat hem dönemin kaynakları hem de günümüz araştırma eserlerin yazarları onu başarılı bir siyaset adamı olarak görmemişlerdir. Siyasi alanda yaptığı bazı başarısız hamleleri ile kendi sonunu da hazırlamıştır. Celâleddin'in başarısızlığı sadece kendisi ve Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, komşu devletler de Moğol tehlikesine karşı açık bir kapı hâline gelmiştir.

⁶⁴ Nesevi, *Jiznoopisanie sultana Djalal ad-dina Mankburni*, s. 265-266; Spuler, *age*, s. 41-42.

KAYNAKÇA

- AHMEDOV, Qara, *Orta Çağ Beylekan Şehri*, Elm Yayınları, Bakü 1979.
- ALİMOV, Rysbek, *Kadir Ali Bek ve Camii't-Tevârih'i Üzerine Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005.
- ALİYEYEV, Saleh Muhammedoğlu, "Derbend", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 164-166.
- ALİYEYEV, Saleh Muhammedoğlu, "Erdebil", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 276-277.
- ALİZADE, A. Ali, *Soşialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydjana XIII-XIV vv. (XIII-XIV yüzyıllarda Azerbaycan'ın Sosyial-Ekonomik ve Siyasi Tarihi)*, Elm Neşriyat, Bakü 1956.
- ASA, "Kirovobad", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, C. V, Bakü 1981, ss. 395-397.
- ÂŞTİYÂNÎ, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogul*, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1388.
- AŞURBEYLİ, Sara, *Şirvanşahlar Dövleti*, Avrasya Press, Bakü 2006.
- AYDIN, Mustafa, "Şirvan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 204-206.
- BAKIHANOV, Abbaskulu Ağa, *Gülistan-i İrem*, Kanun Neşriyat, Bakü 2001.
- BALA, Mirza, "Gence", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1986, ss. 762-766.
- BEZER, Gülay Öğün, "İldenizliler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, İstanbul 2000, ss. 82-84.
- BOSWORTH, C. E., "İldenizids", *Enciclopedia of Iranica*, C. III., Leiden 1989, p. 1110-1112.
- BOYLE, John A., *The Cambridge History Of Iran V. 5 The Seljuq And Mongol Periods*, Cambridge At The University Press, UK 1968.
- BUNİYATOV, Ziya, *Azerbaycan Atabeyleri Dövleti 1136-1225*, Elm Neşriyat, Bakü 2007.
- BÜNYADOV, Ziya, "Azerbaycan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, ss. 317-322.
- BÜNYATOV, Ziya, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rızayev, Derin Yayınları, İstanbul 2003.
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik, *Tarihi Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- CÜZCANİ, Minhâc-i Sirac, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar, terc. ve notlar*, haz. Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- DESTGAYB, Abdulali, *Hücum-i Ordu-yi Mogul be İrân*, İntişârât-i İlm, Tahran 1367.
- DOYGUN, Meryem, *Harezmsahlar-Moğol Münasebetleri ve Harezmsahlar Devletinin İnkırazı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019.
- DURSUN, Gülseren, *Harizmsahlar Devleti'nde İlmî Hayat (1097-1231)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015.
- EFENDİZADE, Oktay, "Gence", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, ss.17-20.
- ERDOĞAN, Abdulkadir, *Harezmsahlar İmparatorluğu'nda Askeri Teşkilat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004.
- GEYİKOĞLU, Hasan, "Hârezmşah Celâleddin Mengüberti'nin Şahsiyeti", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.4, Erzurum 2020, ss. 89-102.
- GÜRBÜZ, Meryem, *Hârizmşahlar (Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014.
- HAMEVİ, Yakut, *Mudjam al-Buldan (Svedeniya Ob Azerbaydjane) (Mücem-ül Buldan, Azerbaycan hakkında Bilgi)*, Elm Yayınları, Bakü 1983.
- HARTOG, Leo De, *Cengiz Han*, çev. Serkan Uzun, Dost Kitabevi, Ankara 2003.
- HASANZÂDE, İsmail, *Târîh-i İrân der Ahd-i Hârezmşahîyan*, Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab-i Parsa, Tahran 1392.
- İBNÜ'L-ESİR, *El-Kamil fi-t Tarih*, İzd. An Azerb. SSR, Bakü 1959.

CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN AZERBAJCAN'I İSTİLASI VE ATABEYLER DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

İBNÜ'L-ESİR, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih*, C. X-XII, çev. Ahmed Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, Türkiyat Matbaacılık, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfi-yi, *Zeyl-e tarihi Guzide*, Farsçadan trc. M.D. Kazımov ve V.Z. Piriyeve, Elm Yayınları, Bakü 1990.

KHAL'ATBARÎ, Allahyar-Şerefi, *Târîh-i Hârezmşahiyan*, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1394.

KİRAGOS, Genceli, *Moğol İstilasası (1220-1265)*, çev. Mahmut Kemal Bey, Post Yayınları, İstanbul 2018.

KİRAGOS, Müverrih, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Trc. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.

KÖPRÜLÜZADE, Mehmet Fuad, "Notlar ve Vesikalar: Harezmşahlar Tarihine Ait", *Türkiyat Mecmuası*, S. 1, İstanbul 1925, ss. 251-254.

LUTHER, K. A., "Atabakan-e Adarbayjan", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II., New York 1987, p. 1112.

MARKO POLO, *Marko Polo Seyahatnamesi*, yay. haz. Filiz Dokuman, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.

MİNORSKY, V., "Özbek", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IX., İstanbul 1964, ss. 488-490.

MİRHAND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd, *Hârezmşâhlar Ravzatu's-Safa (Hârezmşâhiyân)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2022.

MÜVERRİH VARDAN, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, C. 1, İstanbul 1991, ss. 153-255.

NESEVÎ, Şehabeddin Muhammed, *Celâlütin Hârezmşah*, çev. Necip Asım, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

NESEVÎ, Şehabeddin Muhammed, *Jiznoopisanie sultana Djalal ad-dina Mankburni, (Celaeddin Mengüberti Biyografisi)*, çev. Ziya Bünyadov, Elm Neşriyat, Bakü 1973.

NURİYEVA, İrade, *Azerbaycan Tarihi (en eski zamanlardan-XXI yüzyılın başına kadar)*, Mütercim Yayınları, Bakü 2015.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Aynicâlüt", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 275-276.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Hârezmşahlar Devleti", *Türkler*, C. IV. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 883-896.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, *Moğol İstilasası Cengiz ve Hülâgü Dönemleri*, İz yayıncılık, İstanbul 2018.

PİRİYEVE, Vaqif, *Azerbaycan XIII- XIV Yüzyıllarda*, Nurlan Yayınları, Bakü 2003.

REŞİDU'D-DİN, Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, (Tsh. Behmen Kerimî), Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1387.

SUBAŞI Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

SÜMER, Faruk, "Yıva", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, ss. 547-549.

SÜMER, Faruk, "Tuğrul II", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 342-344.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

TANERİ, Aydın, *Celâlî'd-din Harizmşah ve Zamani*, Kültür Bakanlığı Yayınları 1977, Ankara.

TANERİ, Aydın, *Harezmşahlar*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

TAŞAĞIL, Ahmet, "Özbek", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, ss. 106-107.

URUÇ, Mizgin, *Şirvanşahlar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2015.

VLADİMİRCOV, B. Y., *Cengiz Han*, çev. Hasan Âli Ediz, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1950.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Celâleddin Hârezmşah", *Makaleler*, haz. Fahameddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, ss. 205-212.

YUVALI, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>

**CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN AZERBAYCAN'I İSTİLASI
VE ATABEYLER DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ**